

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ

НАЗАРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ НАЗАРОВ

УДК 81'374.4 + 811.161.2

**УКРАЇНСЬКА ЕТИМОЛОГІЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ:
ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України.

Науковий керівник доктор філологічних наук, професор
Мосенкіс Юрій Леонідович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка МОН України,
професор кафедри сучасної української мови

Офіційні опоненти академік НАН України,
доктор філологічних наук, професор
Півторак Григорій Петрович,
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,
завідувач відділу загальнославистичної проблематики
та східнослов'янських мов

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Рябець Людмила Віталіївна
в.о. завідувача відділу діалектології
Інституту української мови НАН України

Захист відбудеться 6 жовтня 2016 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.19 Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, актовий зал)

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці ім. М.О. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, к. 12)

Автореферат розісланий 5 вересня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

д. філол. н. проф. Л.П. Гнатюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена потребою створення комплексного підходу до укладання етимологічних словників, який би спирався на дослідження історичних передумов, закономірностей та культурно зумовлених чинників розвитку української етимології та етимологічної лексикографії. Історія укладання етимологічних словників у Європі не була належною мірою осмислена в лінгвістиці, зокрема в українській, механізми розвитку цієї галузі не були простежені. До XVII ст. етимологічні дослідження існували окремо від лексикографічних практик, узаємодія двох сфер лінгвістики на ранніх етапах розвитку обмежена невеликими лексичними списками («Етимології» Ісидора Севільського, кн. 11) або спорадичними міркуваннями щодо походження слова (у візантійських словниках Гесихія чи «Суда»); оказіональними є етимологічні спостереження Л. Зизанія і П. Беринди. Це спричинило необхідність вивчення самостійного розвитку лексикографії та етимології до поєднання обох традицій в етимологічних словниках. В.М. Топоров відзначав недостатню теоретичну обґрунтованість процедур етимологізації, тоді як теорія може базуватися тільки на вивченні розвитку дисципліни. Отже, постає проблема вироблення теоретичних засад етимологічних досліджень як чітко окресленої галузі мовознавства, що відмінна від порівняльно-історичного методу.

Попри двовікову історію етимологічної науки на основі порівняльно-історичного методу, досі є невирішені проблеми теоретико-методологічного плану, пов'язані з процедурами історичного дослідження лексичного складу мови та його опрацювання в етимологічних словниках. Наявна потреба оцінити факти історії етимологічної науки в українській та інших європейських наукових традиціях з погляду міждисциплінарного підходу, який би в межах концепції С.В. Семчинського про єдність внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників мовного розвитку спирався на залучення, поряд із лінгвістичними, свідчень суміжних галузей наук, що уможливорює теоретичні та методологічні узагальнення, необхідні для подальшого розвитку етимології.

Лінгвокультурологічне та етнолігвістичне дослідження лексики здійснюють в українському мовознавстві Р.В. Болдирев, І.О. Голубовська, В.П. Мусієнко, Т.В. Радзівська, Н.В. Слухай, О.С. Снитко, Г.М. Яворська та ін., у зарубіжному мовознавстві Є. Бартмінський, А. Вежицька, О.С. Кубрякова, Б.О. Серебренников, Ю.С. Степанов та ін. Проблеми лексикографічного опрацювання етнокультурно навантаженої лексики розробляють Л.П. Дядечко, В.В. Жайворонок, Н.В. Слухай, Л.І. Шевченко та їхні наукові школи. Становлення української етимологічної лексикографії слід розглядати в контексті інтелектуалізації мови (Л.І. Шевченко), розвитку наукового стилю (В.В. Німчук, Л.П. Гнатюк, Г.М. Наєнко).

Теорію етимології та практику лексикографії розглядали М.О. Максимович, П.Я. Лукашевич, О.О. Потебня, Б.Д. Грінченко, Є.К. Тимченко, М.Я. Калинович, А.О. Білецький, Ю.О. Жлуктенко, Я.Б. Рудницький, Л.А. Булаховський, А.А. Москаленко, П.Й. Горецький, Л.Л. Гумецька, О.С. Мельничук, О.Б. Ткаченко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, Г.П. Півторак, Л.С. Паламарчук, Р.В. Болдирєв, С.М. Лучканин, В.В. Левицький, Т.О. Черниш, І.З. Бурковський, С.В. Борщевський та ін.; в інших слов'янських країнах – Ф. Міклошич, О.Х. Востоков, О.Г. Преображенский, С. Младенов, В.І. Абаєв, Б.О. Ларін, В. Махек, М.М. Шанський, О.М. Трубачов, В'яч.Вс. Іванов, В.М. Топоров, Вал.Вас. Іванов. Засади загальноєвропейської етимологічної традиції заклали Платон, Аристотель, Ісидор Севільський, Августин Блаженний, С. Скіннер, Г.В. Лейбніц, Ф. Бопп, Р. Раск, В. та Я. Грімми, А. Шлейхер (Шляйхер), Г. Штейнталь (Штайнталь), О. Діц, Х. Педерсен, А. Тромбетті, Ф. де Соссюр, А. Мейє, Е. Бенвеніст, Х. Касарес, В. Пізані, М. Фасмер, П. Шантрен, Я. Малкіл, Ж. Фонтен, Дж. Консидайн, Я. Хемінг та Джін Пен. Польську етимологічну лексикографію дослідив С.В. Борщевський. Етимологію українських орієнталізмів вивчали В.В. Лобода, О.С. Стрижак, Г.І. Халимоненко, К.М. Тищенко та ін.

Мета дослідження – обґрунтувати основні процедури етимологізації української лексики, показати їх еволюцію та взаємодію з іншими галузями знання. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1) обґрунтувати можливість створення диференційованого інструментарію етимологізації, зорієнтованого на гетерогенність лексики української мови за походженням;

2) визначити витoki етимологічної рефлексії над мовою;

3) обґрунтувати необхідність критичного розгляду і залучення в науковий обіг етимологічних досліджень, виконаних в інших наукових парадигмах;

4) розробити періодизацію розвитку етимологічної думки, у межах якої локалізувати сучасний стан української етимології та перспективи її подальшого розвитку;

5) дослідити витoki української наукової етимології в порівнянні з фольклорною та теологічно зорієнтованою;

6) з'ясувати, які суспільні та культурні функції виконує етимологічний словник у сучасній Україні;

7) проаналізувати зв'язок етимології з лексикографією й іншими суміжними науками мовознавчого та загальногуманітарного циклу;

8) вивчити специфіку української етимологічної школи та ЕСУМ як найвищого досягнення української та загальнослов'янської етимологічної лексикографії в європейському лінгвістичному контексті;

9) розробити рекомендації щодо розширення комплексного підходу до етимологізації української лексики та формалізації етимологічних процедур.

Об'єктом дослідження є історія та тенденції розвитку української традиції етимологічної лексикографії.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні засади етимологічного аналізу слова в діяхронії та специфіка української етимологічної лексикографії в загальноєвропейському лінгвістичному та історико-культурному контексті.

Використано комплекс **методів**, розроблений для реалізації мети й завдань роботи. Застосовані методи включають загальнонаукові (індукції, дедукції, класифікації та систематизації, використані для встановлення кореляції між засадами етимологічних та лексикографічних праць і епістемологічними особливостями культурно-історичної парадигми) і спеціальні лінгвістичні – описовий (при доборі й систематизації формальних та методологічних процедур, використаних в аналізованих пам'ятках), зіставно-типологічний (при вивченні формальних та семантичних процедур етимологізації), порівняльно-історичний (в інтерпретації етимологій донаукового й наукового періодів). Міждисциплінарність уможливлена застосуванням розробленої в теоретичній думці XIX–XX ст. філософської герменевтики та ритуально-міфологічного підходу до мови (М. Гайдеггер, Г. Гадамер, В.М. Топоров, Н.В. Слухай та ін.).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше детально розглянута кореляція між принципами етимологічних та лексикографічних праць, синтез цих принципів в укладанні етимологічних словників; проаналізовані чинники формування процедур етимологічних досліджень у діяхронічному зрізі та їхня культурна мотивація на синхронічному рівні; запропоновано гіпотетичні вирішення деяких практичних проблем української етимології.

Теоретичне значення праці полягає в тому, що в ній уперше на широкому матеріалі лексикографічних та етимологічних праць здійснена спроба алгоритмізації етимологічного дослідження і розроблено синтетичні методи, що базуються на різноаспектних та міждисциплінарних підходах до мовних явищ.

Практична цінність дослідження визначена тим, що його результати можуть бути використані як при етимологізації окремих слів і груп лексики, так і в укладанні галузевих чи повних етимологічних словників української та інших слов'янських мов, а також у викладанні курсів української мови (лексикологія та лексикографія), історії українського мовознавства, історії української мови, історичної граматики української мови, вступу до мовознавства, загального мовознавства, етимології тощо.

Матеріалом дослідження є етимологічні словники (П.Я. Лукашевича – протолінгвістичний підхід; Я.Б. Рудницького, І.І. Огієнка; ЕСУМ за ред. О.С. Мельничука тощо) та етимологічні студії (М.О. Максимовича, О.О. Потєбні, А.Ю. Кримського, Л.А. Булаховського, А.О. Білецького та ін.) української мови XIX–XX століть у зіставленні з етимологічною лексикографією інших слов'янських та індоєвропейських мов і

протолінгвістичними лексикографічними та етимологічними працями III ст. до н. е. – XVIII ст. н. е.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах загальної наукової теми Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Актуальні проблеми філології (02БФ044–01)».

Особистий внесок здобувача: усі результати одержано дисертантом самостійно.

Апробація роботи здійснена на 12-ти міжнародних і 3-х всеукраїнських наукових конференціях: 21-й, 22-й, 23-й та 24-й міжнародних конференціях «Мова і культура» ім. проф. С. Бураго (2012–2015), конференції професорсько-викладацького складу за участю молодих учених Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2014), Міжнародній науковій конференції «Мова як світ світів» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012, 2013), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська мова вчора, сьогодні, завтра» (Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2013), міжнародній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби» (Центр пам'ятокознавства НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 2014, 2015, 2016), міжнародній науковій конференції «В. Ягич і проблеми славістики» (Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, 2013), VIII Потебнянських читаннях (Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, 2015), Міжнародних славістичних читаннях пам'яті академіка Л. Булаховського (2015, 2016).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднені в 45 публікаціях загальним обсягом понад 26 д.а., серед яких 7 у фахових виданнях, 11 закордонних (США, Франція, Бельгія, Італія, Болгарія, Греція), 2 окремих видань, 24 інших.

Структура й обсяг дисертації. Праця складається зі вступу, 3-х розділів, висновків, 13 додатків та списку літератури на 481 позиції. Основний зміст дисертаційного дослідження викладений на 170 с., загальний обсяг 315 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі сформульовано актуальність, визначено новизну, об'єкт і предмет дослідження, теоретичну і практичну цінність, мету, завдання та методи роботи.

У першому розділі «Етимологічний словник як теоретична проблема і явище культури» представлені найважливіші аспекти вивчення сучасної етимологічної лексикографії, визначені магістральні напрямки

дослідження етимології та лексикографії, що спричинили появу етимологічного словника як явища не тільки лінгвістичного, а й загальнокультурного.

Підрозділ 1.1 «*Українська лексикографія в контексті європейських словникарських традицій*» включає історію терміна *словник* від античності до сучасної української мови¹, дослідження джерел формування словника як явища, досвіду давньосхідної та ранньоевропейської лексикографії. Вивчено «Лексикон» П. Беринди в європейському контексті. Абетковий принцип організації тексту (пізніше – основна ознака словника як типу тексту) має релігійні / міфологічні, а загалом – світоглядні витoki. Поява етимологічного словника як явища культури була уможливлена спільністю джерел словникарства та етимології, чие коріння – у сфері сакральних уявлень про мову та її вплив на дійсність.

Підрозділ 1.2 «*Етимологія та її джерела*» містить дослідження фольклорних витоків етимології, архаїчних уявлень про етимологію, досвіду укладання першого етимологічного словника національної мови (*Etymologicon Linguae Anglicanae, 1671*), еволюції уявлень про фонетичні зміни в Європі (від античності до XVII ст.), філософського контексту етимології в бароковій науці, етимології XVI–XVII ст. та її ролі в сучасних етимологічних дослідженнях. Етимологія первинно не мала суто лінгвістичних цілей, а була інструментом магічного пізнання світу та впливу на нього (давньогрецьк. *ἔτιμος* «правдивий, істинний», етимологія – пошук істинного, первинного значення слова: «Кратіл» Платона). Такий підхід імпліцитно зберігається в сучасній аматорській (і «народній») етимології, а в науковій етимології він модернізований і набуває нового філософського змісту, слугуючи для з'ясування витоків і уточнення вживання термінів і понять. Перехідним періодом було використання етимології як легітимаційного засобу². Формальні попередники етимологічних словників – багатомовні словники, напр., «Словник 11 мов» А. Калепіно (Базель, 1590),

¹ *Λεξικόν* «словник» відомий у Давній Греції з III ст. до н.е.; скалькований латин. термін *dictionary* не належить до класичної латини; *ονομαστικόν* закріпився здебільшого за словниками власних назв. Перші українські словники Л. Зизанія і П. Беринди взяли за основу назву, запозичену з греки через значний вплив візантійської культури, хоч П. Беринда вживає й латинське запозичення *дікціонар*. Саме візантійськими впливами може бути пояснена традиція називати словник *лексиконом* (праці Є. Славинецького). У XIX – на поч. XX ст. в українській науці закріпилася назва *словарь*, а від 1920-х рр. нормативною стає назва *словник*. *Словник* і *словарь/словар* належать до одного гнізда спільнокореневих лексем (індоевроп. корінь похідний від ностратичного **iwIV* «чути, вухо»). Грецькі, латинські та українські назви словника мають однакову мотивацію й походять від коренів на позначення процесу мовлення/називання, що не лише вказує на тісніший зв'язок усного слова з письмовим у часи, коли з'явилися перші словники, а й дозволяє розглядати словник у широкому контексті мовних практик, а не тільки в колі лінгвістичних досліджень.

² Напр., Мих. Литвин (трактат XVI ст., виданий 1615 р.) використовує слухні етимологічні зближення бл. 40 литовських слів зі спорідненими латинськими як доказ політичної самодостатності литовської еліти.

на його основі – 7-мовний рукописний словник («Гептаглот», XVII ст.), де вперше в словнику такого типу представлено українську лексику. Не формально-описовий, а пояснювальний та історично зорієнтований підхід до етимології спирається на розширене розуміння мовотворчих процесів в архаїчних суспільствах (Л.Г. Морган, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, О.Ф. Лосєв, В.М. Топоров та ін.). У розділі з'ясовано, що в бароковій українській науці етимологію залучали як допоміжний засіб (Л. Зизаній, П. Беринда, киево-могилянські риторичні трактати, «Синопис»)³, хоча сам термін *етимологія* у той час уживали в значенні «морфологія та словотвір». Показано, що в народній творчості етимологія є екстраполяцією на мовні явища принципів аналогічної та симпатійної магії: подібне впливає на подібне (*figura etymologica: перший пожитойко – возими житойко; радоньку радять*). Це головний принцип «народної етимології» (*Маккавеї – Маковія*). «Магію звуків» як основу «народної етимології» втілює й фольклорна алітерація (*світ сновати; на дно до моря; світ поставили; пісок посієм; тамки камінь; три голубоньки – глибокоє море*;). Фольклор може слугувати джерелом реконструкції архаїчної мовної свідомості (знати походження назви означало володіти особою чи річчю).

Підрозділ 1.3 «*Індоєвропейська етимологічна лексикографія XIX-XX ст.*» включає вивчення історії етимології як базису для формування теорії етимологічних досліджень, сучасної лексикографічної теорії і практики, етимологічного словника як синтезу лексикографії й етимології, дискусійних аспектів проблеми укладання етимологічних словників, питань формалізації процедури етимологічного дослідження.

У підрозділі 1.4 «*Стан вивчення етимологічної лексикографії на початку XXI ст.*» висвітлено український і світовий досвід рефлексії над укладанням словників, зокрема й етимологічних, залучено теорію лексикографії, розроблену Л.С. Паламарчуком; показано, які саме мови і чому найчастіше потрапляли до уваги укладачів етимологічних словників; визначено головні дискусійні питання їх укладання.

Отже, через гетерогенність лексичного складу будь-якої мови принципи укладання етимологічного словника мають враховувати специфіку формування кожного з шарів. На основі проаналізованих етимологічних словників та досліджень з теорії їх укладання сформульовано проблемні

³ Л. Зизаній етимологізує

<...>

, *всьпева(ї)те*. Серед етимологій П. Беринди є слухні (*пре(д)сѣдатель: староста, оурж(д)никъ, тотъ, который на першее мѣсце засѣдаетъ*) і «народні» (*рука – рушати, коліно – клонитися*); *печаль* П. Беринда пов'язав із *пек* «горячість»: виведення понять духовного життя з фізичної сфери пізніше лягли в основу історичної семасіології О.О. Потебні, пор. сучасні дослідження Т.О. Черниш у цій сфері. «Лексикон» мав передовсім катехітичну функцію, тоді як сучасники К. Ширвід, Г. Кнапіус, А. Калепіно, Й. Скапула, А. Есьєнн вводили читача до сфери світської класичної античності. Ізофункціональним до античності для П. Беринди було східне християнство, сакральна мова для нього – старослов'янська, мова кирило-мефодіївського перекладу Св. Письма.

питання: включення до складу словника лише питомої лексики та давніх запозичень чи й нових запозичень; відображення в словнику найбільш плінного пласту лексики (сленг, просторіччя); етимологізація морфем; обсяг екстралінгвістичної інформації в етимологічному словнику; критерії аргументації та верифікації результатів етимологічного дослідження; глибина етимологізації кожної лексеми (мова-джерело запозичення; примова групи, родини, надродина мов); міра залучення до етимологічного дослідження досвіду докомпаративістичної лінгвістики.

У другому розділі «**Напрямки, методи і матеріали, гіпотеза та процедура дослідження**» розглянуті проблеми розроблення комплексу методів і процедур дослідження генези української етимологічної думки в контексті багатовікового розвитку європейського мовознавства, указано на взаємодію традицій етимологічних досліджень із порівняльно-історичним мовознавством та способи виокремлення етимології з кола мовознавчих дисциплін, обґрунтовано добір аналізованих лексикографічних та етимологічних пам'яток і сформульовано гіпотезу дослідження.

У підрозділі 2.1 «**Обґрунтування напрямків і методології дослідження**» висвітлені методологічні принципи дослідження лексикографії: 1) словник є втіленням лінгвістичної ідеології авторів, виявленої у структурній специфіці окремих статей і словника загалом; 2) вивчення етимологічних праць XVII–XVIII ст. спирається на врахування остаточного розмежування філології, теології та філософії лише в XIX ст., тому інтерпретація світоглядного підґрунтя лінгвістичного явища базується, серед іншого, і на текстах, які з погляду сучасності виходять за межі наукової парадигми (теологічні і філософські трактати, „учена” поезія пізньої античності); 3) українська лексикографічна традиція невіддільна від загальноєвропейського контексту, укоріненого в античній філології.

У підрозділі 2.2. «**Обґрунтування методологічних засад і методів дослідження**» сформульовано методологію вивчення історії етимологічних ідей: 1) ретельна перевірка докомпаративістичних гіпотез на нинішньому рівні розвитку етимології; 2) реконструкція специфіки архаїчної рефлексії над словом та врахування її в інтерпретації давніх етимологій; 3) виявлення позанаукової (культурної, давніше – ритуально-міфологічної) складової процедур етимологізації; 4) формалізація й алгоритмізація етимологічного дослідження; 5) екстралінгвістична верифікація етимологій.

У підрозділі 2.3 «**Обґрунтування вибору матеріалів дослідження**» запропоновано періодизацію формування етимологічної лексикографії: 1) давні нелінгвістичні тексти з елементами мовознавства; 2) найдавніші спеціальні лексикографічні та етимологічні праці (III ст. до н.е – XVI ст. н.е.); 3) перші етимологічні словники окремих національних мов і трактати, присвячені проблемам походження й історії мови та етимології (XVII–XVIII ст.); 4) етимологічні словники XIX ст., укладені на засадах індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства; 5) етимологічні

словники ХХ–ХХІ ст., що репрезентують різні концепції етимологізації, не завжди суголосні з молодогораматичною індоєвропейстикою.

У підрозділі 2.4 **«Гіпотеза дослідження»** сформульовано положення про те, що етимологічний словник – найвищий етап розвитку національної лексикографічної традиції, культурне явище, яке функціонує не лише в науковому, а й у багатьох інших контекстах. Сучасна наукова етимологія потребує звернення до докомпаративістичної традиції етимологізації (починаючи з фольклорних джерел етимології) та її переосмислення.

У підрозділі 2.5 **«Процедура дослідження»** аргументовано розгляд матеріалу в таких аспектах: 1) витоки лексикографії й етимології; 2) історично зумовлені риси сучасної етимології та лексикографії; 3) етимологічна лексикографія як специфічна галузь знань про мову; 4) відмінність етимологічної лексикографії від інших галузей словникарства; 5) інструментарій сучасного етапу етимології й можливі шляхи його уточнення та алгоритмізації; 6) альтернативні вектори розвитку етимологічної науки.

У підрозділі 2.6 **«Проблема формалізації етимологічного дослідження»** вироблена метамова опису етимологізаційної процедури: запропоновано трактувати етимологізацію як умовний комунікативний акт, у якому відсутні і вимагають відновлення з інших джерел необхідні для розуміння компоненти (контекст тощо). Пропонується на кожному етапі мовного розвитку розглядати успадкований від попередніх етапів розвитку корінь відповідно до панівних світоглядних засад.

У підрозділі 2.7 **«Методологія експерименту в етимології»** розроблено два експерименти за участю 100 студентів 1–5 курсів філологічних спеціальностей. 1) Виявлення сприйняття мовцями міри етимологічної прозорості лексики (зв'язку між спорідненими словами): запропоновано 20 пар слів із пропозицією визначити, чи споріднені вони. Відсутність спорідненості визначена, коли лексеми істотно відмінні фонетично і семантично (*книга – кинути, перстень – просто*). За фонетичної подібності і можливості семантичного зближення лексем респонденти приписують словам спорідненість навіть за її відсутності (*лик – лико, сіяти – сить*). 2) Визначення пар споріднених слів із двох рядів. Виявлено ті самі закономірності: якщо семантична близькість була очевидною, відсутність значної фонетичної подібності унеможлиблювала співвіднесення пар.

Таким чином, комплексний підхід до джерел дослідження передбачає міждисциплінарне поєднання методів і результатів мовознавства та культурології, філософії, наукознавства, інтерпретацію мовознавчих досліджень певного періоду як часткового втілення світогляду епохи, погляд на науковий текст як на результат творчого процесу, залежного від історично змінних чинників, співвіднесення стабільних та змінних засобів верифікації етимологічних свідчень на різних етапах становлення мовознавчої науки, вироблення сучасних множинних етимологічних рішень (А. Граур) за наявності кількох, здавалося б, однаково надійно обґрунтованих точок зору.

У третьому розділі «Українська етимологічна лексикографія в історико-типологічному висвітленні» досліджено етапи становлення та специфіку української етимологічної лексикографії.

У підрозділі 3.1 «Історико-етимологічні студії М.О. Максимовича» досліджено ідеї, що перебувають іще в річищі філософських етимологій, синкретичної парадигми, спільної для фольклору і старовинних словників, де етимологія виконувала світопояснювальну й магічну функції. Так, автор виводить *человек* від *чолом віщій* (відкидаючи паралель із давньоінд. *kula* «клан, рід»), пропонує гіпотезу (не підтверджену подальшим розвитком етимології) походження титулу *гетьман* від імені литовського князя *Gediminas*. Становлять інтерес методологічні засади топонімічних досліджень М.О. Максимовича.

У підрозділі 3.2 «Етимологічні пошуки П.Я. Лукашевича» праці зазначеного автора розглянуто в контексті синкретичної фольклорної парадигми: термінами, близькими до наукових, висловлений архаїчний погляд на слово. Автор як фольклорист продовжив давню традицію предметного погляду на слово, а маніпуляції з ним (анаграми, *figura etymologica*) прирівнював до маніпуляцій із предметом, ним позначуваним. Натомість спостережені ним близькості індоєвропейських лексем до неіндоєвропейських значущі навіть сьогодні, однак їх необхідно заново верифікувати відповідно до уявлень про ностратичну спільність і субстратні впливи. Запропоновано: укр. *тупати*, старосл. (і прасл.) *tŕpati* : латин. *tempus*, метатеза *путь* < іє. *pont-*; укр. *муж*, старосл. (і прасл.) *mŕžĩ* : англ. *man*, численні здогадні позаіє. паралелі. Поряд зі слухними іє. етимологіями (*дрімати* – лат. *dormio*, *дім* – лат. *domus*) автор пропонує широкі позаіндоєвропейські (напр., для *іти*). Спроба П.Я. Лукашевича вивести індоєвропейську лексику зі «слов'янського кореня», позиціонувати українську мову як найдавнішу серед слов'янських – це (як і праці Г. Бекана, Г. Постеля, В.К. Тредіаковського, О.С. Шишкова, О.Ф. Вельтмана, С.О. Сенковського) маніфестація формування етносвідомості в контексті романтизму, що супроводжується активізацією етимологічних пошуків.

У підрозділі 3.3 «Етимологічні підходи О.О. Потебні й формування історичної семасіології» показано, що близькість до фольклорної стихії й розуміння її прихованих механізмів словотворення було джерелом формування дослідницьких методів українських етимологів. Якщо молодограматика аналізували слово передовсім формально, то О.О. Потебня вивчає в еволюції словникового складу мови «внутрішню форму слова», його семантику. Він етимологізує фольклорну лексику на базі її народнопоетичного контексту, досліджує походження не слова, а всього комплексу уявлень, пов'язаних із ним, уперше в лінгвістиці вводить до етимологічного інструментарію концептуальний аналіз, на основі дистрибуції слів і словоформ у пісенних текстах висуває гіпотезу про метафоричну природу слова. В ЕСУМ зазначено без додаткових коментарів

або з поміткою *мени переконлива* 105 етимологій дослідника, як *непереконливі* – 18 етимологій.

У підрозділі 3.4 **«Принципи етимологічних досліджень А.О. Білецького»** розглянуто роль семантичних трансформацій в етимології як продовження традицій О.О. Потебні. А.О. Білецький виробив методологічні рекомендації для етимологічних процедур: усупереч думці Ф. де Соссюра про етимологію як набір евристичних навичок, які неможливо регламентувати, А.О. Білецький методологічно спирається не тільки на факти аналізованої мови, а й на ментальність носіїв мови, зафіксовану в матеріальній і духовній культурі.

У підрозділі 3.5 **«Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов' як теоретичне підґрунтя ЕСУМ»** показано, що названа праця (1966) містить розроблення теоретико-методологічних позицій авторів ЕСУМ, прамовно-хронологічну стратифікацію української лексики з виділенням базисної та неетимологізованої (гіпотетично субстратної) лексики.

У підрозділі 3.6 **«Українська етимологія в діаспорі (І.І. Огієнко, Я.Б. Рудницький, В.К. Чапленко)»** вивчено перший етимологічний словник української мови Я.Б. Рудницького, чільна вада якого – невиправдано великий відсоток пізніх запозичень вузькофахових термінів (що викликало критику Ю.В. Шевельова). Ця проблема була вирішена О.С. Мельничуком шляхом укладання ЕСУМ, з одного боку, і словника іншомовних слів, з іншого боку. Історико-етимологічний словник української мови І.І. Огієнка включає переважно лексику іншомовного походження, однак без просторічних англіцизмів, властивих мові еміграції. ЕСУМ покликається на етимології І.І. Огієнка для слів *презирство, прищ, сар'ян, супруг, торба* та ін.

У підрозділі 3.7 **«Етимологічні дослідження А.Ю. Кримського і Л.А. Булаховського»** показано, що ЕСУМ подає етимологічні спостереження А.Ю. Кримського для слів *бузувір, дельва, кеба, липучка, оселедець, отава*. Л.А. Булаховський досліджував етимологію назв птахів передусім із метою визначення принципів номінації, продовжуючи традицію досліджень О.О. Потебні.

У підрозділі 3.8 **«Етимологічна концепція О.С. Мельничука»** показано, що розробник засад укладання ЕСУМ чітко усвідомлював обмеженість порівняльно-історичного методу. Проблеми розширення підходів до дослідження української лексики розглянуті у праці О.С. Мельничука і В.Т. Коломієць «Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов», де показано, що принципи етимологізації всередині однієї родини непридатні для вивчення паралелей у мовах різних родин. О.С. Мельничук подав загальносвітовий (моногенетичний) етимологічний контекст української лексики, що теж не дістало відображення в ЕСУМ. Відмову ЕСУМ від широкої інтерпретації лексики як субстратної можна пояснити недостатньою розробленістю не теорії субстрату, яку детально досліджує О.Б. Ткаченко, а процедури визначення субстратного слова. У

сучасному варіанті ЕСУМ кількість прикладів ностратичної й субстратної інтерпретації лексики незначна.

У підрозділі 3.9 *«ЕСУМ: своєрідність і місце у світовій етимологічній традиції»* визначено, що ЕСУМ утілює найважливіші досягнення теорії, методології та практики європейського етимологічного мовознавства в застосуванні до української мови. Словник є винятково репрезентативним як за загальним обсягом у порівнянні з етимологічними словниками інших мов, так і за інтерпретацією діалектної лексики. Кожен із авторів ЕСУМ репрезентує певний напрямок етимологічних досліджень: В.Г. Склярєнко, Г.П. Півторак (славістика), О.Б. Ткаченко (субстратологія, фінноугрознавство), І.А. Стоянов (славістика, болгаристика), О.Д. Пономарів (теорія запозичень, елліністика), Р.В. Болдирєв (методологія етимології, тюркологія), А.П. Критенко, В.Т. Коломієць, Т.Б. Лукінова (історична лексикологія та зв'язки етимології з історією матеріальної та духовної культури), А.П. Непокупний (етимологізація лексики невідомого походження, балтистика).

У підрозділі 3.10 *«Кількісне відображення специфіки етимологізації в ЕСУМ»* шляхом кількісного аналізу, відображеного в діаграмах, показано підходи етимологічних досліджень в ЕСУМ. Так, обраховано відсотковий вміст статей за глибиною історичної реконструкції, за поділом на запозичену і питому лексику. Результати обчислень відображають, з одного боку, особливості поповнення словникового запасу мови, а з іншого – специфіку укладання ЕСУМ. Так, природно, що найбільша кількість слів припадає на утворені від уже питомих українських слів (внутрішні джерела поповнення словника шляхом словотвору) та запозичення (зовнішні джерела поповнення словника). Така закономірність відбиває найприродніші шляхи поповнення лексичного запасу мови.

У підрозділі 3.11. *«ЕСУМ у контексті сучасної української етимології»* розкрито ширший контекст формування ЕСУМ, а саме індивідуальні етимологічні дослідження українських лінгвістів ХХ-ХХІ ст. та їх наукову рецепцію ЕСУМ. Так, І.З. Бурковський відзначає доцільність ширшого використання в ЕСУМ ностратичних паралелей (пор. дослідження Д.І. Переверзева), Ю.Л. Мосєнкє – необхідність ширшого залучення кельтського і кавказького матеріалу для інтерпретації слів невідомого та дискусійного походження. Х.В. Сторожук демонструє можливості розширення субстратологічного підходу до репрезентованої в ЕСУМ лексики та етимологізації діалектної лексики⁴. У слов'янській етимологічній лексикографії є приклади послідовного опертя на ностратичну (С. Младєнов) та субстратологію (В. Махєк).

⁴ ЕСУМ – найповніше зібрання лексики українських діалектів (на відміну від інших етимологічних словників, зорієнтованих передовсім на лексику літературної мови), що включає діалектизми всєслов'янського значення (*врем'я, даві, іва, навка* тощо) і діалектні результати мовних контактів.

Якщо в XIX-XX ст. можна було говорити про українську етимологію як галузь, що займається здебільшого проблемами україністики і славістики, то на початку XXI ст. відбулося значне розширення меж її наукових зацікавлень: В.В. Левицький уклав один із перших у світовій науці етимологічний словник германських мов, активно розвиваються дослідження міжродинної спорідненості лексики української та інших індоєвропейських мов, що свідчить про вихід української етимології на новий, глобальний рівень узагальнень, що відповідає вимогам інформаційного суспільства. Українська лінгвістика на поч. XXI ст. має диференційований інструментарій дослідження проблемних питань етимології.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати **висновки** щодо закономірностей історії, типології та можливих подальших шляхів розвитку української етимологічної лексикографії.

1. Сучасна українська етимологічна наука, перебуваючи в контексті європейської традиції, зберігає риси, сформовані впродовж тривалої еволюції від античності до сьогодення під впливом різних світоглядних чинників. Це викликає потребу сучасного виокремлення різночасових етимологічних ідей і напрямків та їх верифікації. Аналіз шляхів етимологізації з погляду впливу на них культурно-історичних чинників відповідного періоду дозволяє мінімізувати суб'єктивний чинник дослідження. Хронологічно і джерельно гетерогенний склад лексики (успадкована, запозичена, субстратна тощо) унеможлиблює універсалізацію етимологізаційної процедури, однак не виключає створення загальних верифікаційних процедур: закономірності еволюції семантики, аналіз етимології кожної епохи відповідно до домінантного світогляду, кореляція етимологізації з фольклорним осмисленням слова.

2. Головні принципи етимологічних досліджень мають архаїчні, ритуально-міфологічні витoki. Фонетична подібність для носіїв традиційної культури була підставою для зіставлення не лише слів, а й позначуваних ними речей. Принцип фонетичної подібності лише в XVII ст. зміг звільнитися від міфологічного контексту, проте зберігає його й досі в аматорській і «народній» етимології. Принцип не тільки фонетичної, а й смислової вмотивованості стає рівноправним з XVII ст., коли здійснені перші спроби уніфікованого опису явищ мови. В українській традиції виразні міфологічні ознаки фонетичний принцип зберігає в лексикографі і фольклориста XIX ст. П.Я. Лукашевича, а також у сучасних аматорських розробленнях.

3. Якщо для включення сучасних етимологій до лінгвістичної традиції залучають словники середини – другої половини XIX ст., які містять і застарілу інформацію, то ігнорування етимологічної спадщини XVI–XVIII ст.

є непослідовним, результатом упередження молодогограматиків. Критичне залучення долінгвокомпаративістичних етимологій дозволяє спиратися на хронологічно вдвічі тривалішу традицію: наявність такої ретроспективи французький історик мовознавства С. Ору вважає необхідною передумовою формування методології сучасного мовознавства. Використання античної й середньовічної теоретико-етимологічної спадщини розширює можливості сучасної етимології ще більшою мірою: в ЕСУМ «Лексикон славенороський» П. Беринди виступає не тільки як матеріал, а й як наукове джерело. Обґрунтована доцільність застосування й інших лексикографічних текстів, створених до початку ХІХ ст.

Актуалізація тривалого досвіду європейської етимологічної науки з урахуванням сучасних досягнень етнолінгвістики та лінгвокультурології, міфології та давньої філософії дає змогу локалізувати українську етимологію та етимологічну лексикографію в загальноєвропейському контексті. Це дозволяє включити до етимологічних словників не лише суто наукові побудови, а й так звану «народну етимологію», що дало б змогу почерпнути з етимологічного словника відомості міфопоетичного характеру та сприяло б детальнішому аналізу етноментальності, утіленої в мові (зокрема, мові фольклору).

4. Формуванню етимологічної лексикографії передувало окреме існування лексикології і лексикографії. Виникнення синтетичної галузі в Україні датоване ХІХ ст. (щодо власних імен – ХVІІ ст.). У загальноєвропейській лексикографії виділено етап *синкретизму* – до ХVІІ ст. (об'єкт тлумачення – тільки семантично непрозора лексика, коментовані всі аспекти значення – лексичний, культурологічний, енциклопедичний), і етап *спеціалізації* – оформлений упродовж ХVІІ ст. (наведена лише інформація певної сфери, реєстр укладений за уніфікованими принципами). Однією з головних маніфестацій цього етапу є поява перших етимологічних та енциклопедичних словників на противагу перекладним і зіставним (1660–1670-ті рр.), якими були більшість словників до цього перелому.

Для кожної національної традиції датування може варіюватися залежно від особливостей культурно-історичної ситуації. Для становлення етимологічної науки в Європі запропонована класифікація відповідно до методів етимологічного дослідження:

- етап *фонетичного абсолютизму* (абсолютизована фонетична подібність слів безвідносно до їхнього значення, непослідовне усвідомлення наявності фонетичних законів, домінування фольклорно-магічного погляду на слово) від архаїчного міфологічного мислення до Ренесансу;

- етап *фонетико-семантичного принципу* (зіставлення слів на основі подібності як звучання, так і значення форми) із двома підперіодами: підготовчий – ХVІІ–ХVІІІ ст. (укладання перших спеціально етимологічних словників, усвідомлення фонетичних відповідностей близькоспоріднених мов); розвинутий – від поч. ХІХ ст. донині (відкриття фонетичних відповідностей у межах мовних родин, а згодом надродин). Лише починаючи

з XVII ст. уможливлена поява етимологічного словника як лінгвістичного феномена з огляду на а) створення вузькогалузевих словників; б) виникнення перших, найзагальніших методів етимологічних досліджень, що відмежовувалися від архаїчних (укорінених у фольклорі) прийомів етимологізування.

Українська традиція етимологічної лексикографії пройшла обидва етапи (що свідчить про ізоморфність національної традиції і світових тенденцій упродовж тривалого часу), і від «Лексикону» П. Беринди вона орієнтована на здобутки етапу спеціалізації словників.

Нині, після проходження попередніх етапів розвитку етимологічної науки, слід прогнозувати створення комплексного гніздового етимологічного словника, що фіксуватиме не тільки фонетичні або фонетико-семантичні відповідності різної міри спорідненості, а й специфіку лексики, виходячи зі своєрідності етноментальності її носіїв (аматорські та «народні» етимології).

5. Українська наукова етимологія остаточно оформилася лише в сер. XIX ст. завдяки працям М.О. Максимовича й О.О. Потебні, проте етимологічно спрямована рефлексія над словом, властива всім традиційним суспільствам, була віддавна представлена у фольклорі та «народній» етимології, що додатково підкреслює припустимість лексикографічної фіксації паранаукових етимологічних версій як вияву етнічної ментальності в слові. Так, найдавніші словники мали передовсім релігійно-світоглядне значення, на що вказувала тематична форма організації їхнього реєстру: словник безпосередньо відображав членування світу з погляду архаїчного світогляду. На слов'янське мовознавство вплинула візантійська традиція, де словник виступав як «альфа і омега», пряме втілення «божественних імен» і виконував світоглядну функцію, хоч і не зберігав тематичного принципу організації.

6. У європейській традиції нового часу попередня мотивація словникарської роботи переростає в легітимізаційну: зіставлення однієї мови з якнайбільшою кількістю інших означало підвищення її культурного престижу. Українська традиція від часів П. Беринди природно об'єднує обидві тенденції. Загальнокультурна значущість словника як типу тексту в слов'янських країнах підкреслена актуалізацією (після 1980-х рр.) його образу і схем організації тексту в позалінгвістичних сферах, зокрема в художній літературі («Лексикон таємних знань» Т.Б. Прохаська, «Лексикон інтимних міст» Ю.І. Андруховича, «Хазарський словник» М. Павича). Зворотній аспект проблеми – не тільки етимологічний словник як абеткова структура впливає на створення авторських художніх текстів, а й такі тексти можуть дати нові ідеї для укладання словника (аматорські чи «народні», проте художньо вмотивовані етимологізації).

У сучасних словниках збережені всі попередні рівні культурної семантики, проте на перший план виступає наукове знання як абсолютна цінність. Найповніше всю множину культурних значень (легітимізація мови, надання їй культурного престижу і сакральних смислів) сьогодні виконує

етимологічний словник, який зберігає найбільше формальних ознак старовинних словників (передовсім більш синкретичний підхід до пояснення слова, зумовлений особливостями етимологічного підходу). Культурно-філософське значення етимології в українській гуманітаристиці підтверджене використанням етимологій у філософських, археологічних, культурологічних працях. Окреме місце посідає дидактична роль етимології.

7. Архаїчна рефлексія над словом має істотне значення для сучасних етимологічних студій. Спершу етимологія була ритуально-магічною практикою, відображеною у фольклорі. Поступово вона виокремилася й почала взаємодіяти з іншими галузями людської думки, передовсім філософією, логікою, а наприкінці XVIII ст. – з іншими науками гуманітарного циклу: історією, психологією. Нині етимологія, зокрема й українська, невіддільна від історії, археології, етнографії, антропології та фольклористики. Це визначає риси етимологічного словника майбутнього – він має, окрім суто етимологій, включати не тільки аматорські чи «народні» етимології, а й ілюстративний матеріал археологічного, історичного, психолінгвістичного типу.

8. Українська етимолого-лексикографічна традиція у своєму словникарському компоненті має витоки у візантійській традиції (щодо своїх культурних функцій у суспільстві), збагаченій західноєвропейським досвідом (щодо методів опрацювання матеріалу).

Специфіка ЕСУМ – поєднання традицій західноєвропейського молодогограматизму (формальні аспекти) з досягненнями слов'янської лінгвістики (залучення міждодинних, субстратних, позамовних свідчень).

Базові риси сучасної української етимологічної школи – лінгвофольклористичні й етнолінгвістичні засади етимології О.О. Потебні, методологічні принципи О.С. Мельничука, комплексний розгляд лексики в зіставленні не лише з близькоспорідненими мовами, а й із віддалено спорідненими, ареально близькими та субстратними, у широкому позамовному контексті, що значно розширює історичний горизонт, культурний і світоглядний потенціал етимологічного дослідження, його значення для української науки і суспільства.

Якщо в XIX-XX ст. українська етимологія здебільшого вивчала проблеми україністики і славістики, то на початку XXI ст. відбулося значне розширення меж її наукових зацікавлень: В.В. Левицький уклав один із перших у світовій науці етимологічний словник германських мов, активно розвиваються дослідження міждодинної спорідненості лексики української та інших індоєвропейських мов, що свідчить про вихід української етимології на новий, глобальний рівень узагальнень, що відповідає вимогам інформаційного суспільства.

9. Рекомендації щодо розширення можливостей етимологічної інтерпретації лексики включають 1) залучення фольклорної традиції етимологізації як архаїчного сприйняття слова в контексті магічної функції мови для реконструкції процесів номінації; 2) використання здобутків

етнолінгвістики, лінгвофольклористики, лінгвокультурології для семантичного обґрунтування етимологій, урахування світоглядної специфіки в епоху виникнення слова; 3) міждисциплінарна верифікація етимологічних результатів та залучення позамовних свідчень до етимологічної лексикографії; 4) ширше залучення надродинних та субстратних інтерпретацій лексики; 5) формалізація й алгоритмізація етимологічних процедур із експлікацією їх принципів у теоретичних засадах етимологічних лексикографічних джерел.

Гносеологічна природа етимологічного дослідження мотивує доцільність віддзеркалення у словнику різних етапів етимологізації слова: 1) висунення версій; 2) критика версій; 3) висновки. Лексикографічна праця відбиває різні етапи етимологізації для різних лексем.

Перспективи подальших досліджень – ширше залучення неіндоєвропейських субстратів та позаіндоєвропейського матеріалу віддалено споріднених мов, детальніше врахування специфіки історії матеріальної культури та духовного світу людини (особливостей психоемоційного життя індивіда в традиційному суспільстві, синкретичне розуміння дії–слова–знаку). Джерелами реконструкції архаїчних процедур, здійснюваних зі словом на фонетичному, морфологічному та семантичному рівнях, можуть слугувати а) фольклорні тексти (як зафіксовані в давнину, так і збережені в фольклорі сучасних націй); б) словникарська та етимологічна традиція до XVII ст. та лексикографічні практики, що продовжують її традиції донині. Доцільним є укладання окремих словників фольклорних та індивідуально-авторських етимологій.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Фахові видання

1. Назаров Н.А. Українська етимологічна школа у контексті індоєвропейстики та славістики першої половини XX століття / Н.А. Назаров // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: Серія 8: Філологічні науки (Мовознавство). – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2013. – Вип. 5. – С. 119–128.

2. Назаров Н.А. Український фольклор і донаукові уявлення про слово як джерела уточнення сучасних процедур етимологізації / Н.А. Назаров // Проблеми семантики слова, речення та тексту: збірник наукових праць [відп. ред. Н.М. Корбозерова]. – К.: Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету, 2013. – Вип. 31. – С. 144–151.

3. Назаров Н.А. Культурна роль лексикографічної діяльності Памви Беринди на тлі західноєвропейської філології XVI–XVII століть / Н.А. Назаров // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: зб. наук. праць [відп. ред. Н.М. Корбозерова]. – К.: Логос, 2013. – Вип. 24. – С. 275–282.

4. Назаров Н.А. Етимологічна концепція О.С. Мельничука / Н.А. Назаров // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: Збірник наукових праць [гол. ред. О.Л. Паламарчук]. – К.: Освіта України, 2013. – Вип. 22. – С. 105–116.

5. Назаров Н.А. Філософські підходи до вирішення проблеми методу в українській етимології / Н.А. Назаров // Українське мовознавство: міжвідомчий науковий збірник [відп. ред. А.К. Мойсієнко]. – Х., 2013. – Вип. 43/1. – С. 438–444.

6. Назаров Н.А. Формалізація опису та процедури етимологічного дослідження як комунікативного акту / Н.А. Назаров // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики [відп. ред. Н.М. Корбозерова]. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014. – Вип. 25. – С. 250–258.

7. Назаров Н.А. Історичні передумови розвитку української етимології / Н.А. Назаров // Українське мовознавство: міжвідомчий науковий збірник [відп. ред. А.К. Мойсієнко]. – Х., 2012. – Вип. 42/1. – С. 298–302.

Зарубіжні публікації

8. Nazarov N.A. The Dictionaries of Ambrogio Calepino and Pamva Berynda: between Byzantine and Renaissance / N.A. Nazarov // Slavica Tergestina: European Slavic Studies Journal (Italy). – 2014/2015. – Vol. 16. – P. 170–183.

9. Nazarov N.A. The cradle of etymological studies (Найдавніші витoki етимологічних досліджень) / N.A. Nazarov // Trypillian Civilization Journal. – 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://trypillia.com/mythology/105-n-nazarov-the-cradle-of-etymological-studies> (USA).

10. Nazarov N.A. Ukrainian etymology in diaspora / N.A. Nazarov // Trypillian Civilization Journal. – 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://trypillia.com/linguistics/106-n-nazarov-ukrainian-etymology-in-diaspora> (USA).

11. Назаров Н.А. Особливості розвитку української етимології в діаспорі / Н.А. Назаров // Indo-European astronomy in myths and languages. – Publisher BOGDANI (USA), 2013. – P. 141–143.

12. Назаров Н.А. До історії принципів укладання етимологічних словників / Н.А. Назаров // Études ukrainiennes de philologie. – Paris: Éditions Institut Culturel de Solenzara, 2012. – P. 85–88.

13. Назаров Н.А. Фантастичні уявлення про слово в архаїчних суспільствах / Н.А. Назаров // La Langue du Mythe, des Contes de Fées et du Fantastique Littéraire. – Paris: Éditions Institut Culturel de Solenzara, 2013. – P. 222 – 226.

14. Назаров Н.А. Гійом Постель і зародження ренесансної етимології / Н.А. Назаров // Études ukrainiennes transdisciplinaires. – Paris: Institut Culturel de Solenzara, 2012. – P. 60–67.

15. Назаров Н.А. Гіпотези щодо етимології латинського *tempus* «час» у контексті віддалених зв'язків української мови / Н.А. Назаров // ΑΡΧΑΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ. – ΑΘΗΝΑ: ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ, 2013. – Σ. 108–110.

16. Назаров Н.А. До питання про становлення етимологічних досліджень в Україні в 1830–1870 рр. / Н.А. Назаров // Ουκρανία, Ελλάδα και ο Κόσμος: Διεπιστημονικές σπουδές (Еллада і космос: міждисциплінарні студії). – Αθήνα: Ποιήματα των φίλων, 2012. – Σ. 155–165.

17. Назаров Н.А. Астрономічна лексика давньогрецької мови в інтерпретації П.А. Лукашевича / Н.А. Назаров // Ουράνια φαινόμενα στην αρχαία ελληνική ποίηση. – Αθήνα: Ποιήματα των φίλων, 2012. – Σ. 83–86.

18. Назаров Н.А. Дискусійні питання теорії укладання етимологічних словників: підсумки і перспективи / Н.А. Назаров // Ukrainian and Balkan Interdisciplinary Studies. – Софія: Издателска Къща Божиана, 2012. – Р. 29–37.

Окремі видання

19. Назаров Н.А. Український етимологічний словник: витоки і розвиток / Н.А. Назаров. – К.; Умань: ФОП Жовтий О.О., 2016. – 320 с.

20. Назаров Н.А. Теоретичні засади та принципи української етимологічної лексикографії / Н.А. Назаров. – К.; Умань: ФОП Жовтий О.О., 2013. – 295 с.

Рец.: Семенець О.О. Інтердисциплінарні виміри історії української етимологічної лексикографії // Мова та історія. – К., 2013. – Вип. 251. – С. 62–65.

21. Назаров Н.А. Від пісні до мови: Семіотика міжвидової комунікації / Н.А. Назаров. – Київ: Жовтий О. О., 2015. – 57 с.

Інші публікації

22. Назаров Н.А. Архаїчні витоки етимологічних досліджень (свідчення грецької, латинської, китайської та індійської лексикографії) / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2012. – Вип. 210. – С. 34–43.

23. Назаров Н.А. Взаємодія філософії й етимології та проблема методу в етимологічних дослідженнях / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2013. – Вип. 226. – С. 11–15.

24. Назаров Н.А. Візантійська неоплатонічна філософія та естетика як засади формування східнослов'янської лексикографічної традиції (герменевтичний підхід) / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2013. – Вип. 249. – С. 40–48.

25. Назаров Н.А. Де проходять межі людської мови? / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 297. – С. 10–15.

26. Назаров Н.А. Еволюція уявлень про фонетичні зміни в європейській лінгвістиці від часів античності до XVII ст. / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2012. – Вип. 225. – С. 67–76.

27. Назаров Н.А. Етимологічні словники індоєвропейських мов кінця XIX – поч. XX ст. та їхня роль у формуванні теоретичних засад укладання етимологічного словника української мови / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Вип. 230. – К., 2013. – С. 24–31.

28. Назаров Н.А. Етологічне тло пояснює граматику людської мови: похідні від вказівних часток форманти дієслівних способів як продовження імперативності вказівного жесту / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 305. – С. 23–24.

29. Назаров Н.А. Значення досліджень внутрішньої форми слова для етимологічних студій: спадкоємність традицій українського мовознавства (О.О. Потебня, О.С. Мельничук, О.С. Снитко) / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 288. – С. 10–13.

30. Назаров Н.А. Значення комунікативних систем тварин для етимологізації найдавнішої лексики людської мови / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 287. – С. 8–13.

31. Назаров Н.А. Концепції укладання етимологічних словників у слов'янському мовознавстві другої половини ХХ ст. / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Вип. 227. – К., 2013. – С. 46–51.

32. Назаров Н.А. Модальні дієслівні афікси як підґрунтя для відносної хронології мовної дивергенції / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 307. – С. 4–10.

33. Назаров Н.А. Можливі шумерсько-ностратичні паралелі дієслівної морфології / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 316. – С. 15–16

34. Назаров Н.А. Народна етимологія як поетикальний засіб українського фольклору / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 285. – С. 11–16.

35. Назаров Н.А. Поведінка тварин та палеосемантика людської мови / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Київ, 2014. – Вип. 281. – С. 56–61.

36. Назаров Н.А. Подорожі слів у часі і просторі / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2012. – Вип. 223. – С. 26–28.

37. Назаров Н.А. Поява людської мови і граматики у контексті еволюції знакових систем / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 280. – С. 4–11.

38. Назаров Н.А. Старовинні словники та фольклор як джерела реконструкції архаїчної мовної свідомості та її роль в етимологічних дослідженнях / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2013. – Вип. 228. – С. 41–49.

39. Назаров Н.А. Теоретичні засади і принципи української етимологічної лексикографії: вибрана бібліографія / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Вип. 229. – К., 2013. – С. 18–48.

40. Назаров Н.А. Теоретичні засади та принципи української етимологічної лексикографії: спроба попереднього окреслення проблематики / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2012. – Вип. 222. – С. 15–21

41. Назаров Н.А. Теоретичні засади української лексикографії у висвітленні Л.С. Паламарчука / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 284. – С. 4–7.

42. Назаров Н.А. Українська етимологічна наука на зламі ХХ і ХХІ століть: дослідження О.Б. Ткаченка, Т.Б. Лукінової, А.П. Непокупного, Р.В. Болдирєва, Т.О. Черниш / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2013. – Вип. 236. – С. 26–36.

43. Назаров Н.А. Учення Ісидора Севільського про етимологію / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2012. – Вип. 221. – С. 11–17.

44. Назаров Н.А. Філософські витoki етимологічних студій у діалозі «Кратіл» Платона / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2013. – Вип. 250. – С. 27–33.

45. Nazarov N. If Sanskrit was not discovered / N.A. Nazarov // Мова та історія. – К., 2015. – Вип. 370. – С. 21–25.

АНОТАЦІЯ

Назаров Н.А. Українська етимологічна лексикографія: теорія, історія та практика. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська мова. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2016.

У роботі досліджені чинники формування української практики укладання етимологічних словників у синхронічному та діахронічному зрізах, їх зв'язки з психологією народу. Показана закономірна послідовність етапів формування словника (зокрема й етимологічного) як окремого типу тексту в загальноєвропейській та українській перспективі та її зв'язок з етапами націєтворення і державотворення. У зіставленні з етимологічними словниками індоєвропейських та слов'янських мов, укладеними в ХVII–ХХІ ст., показано ідіотнічні риси теоретичних засад укладання українських етимологічних словників, передовсім ЕСУМ за ред. О.С. Мельничука, їхнє місце в європейській лексикографічній парадигмі.

Ключові слова: українська лексикографія, етимологія, етимологічний словник, етимологізація, етимологічно непрозора лексика, словниковий склад

Назаров Н.А. Украинская этимологическая лексикография: теория, история, практика. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2016.

Исследованы факторы формирования украинской практики составления этимологических словарей на синхроническом и диахроническом срезах в их связи с психологией народа. Показана закономерная последовательность этапов формирования словаря (в частности этимологического) как самостоятельного типа текста в общеевропейской и украинской перспективе, а также её связь с этапами

национального и государственного строительства. В сопоставлении с этимологическими словарями индоевропейских и славянских языков, составленными в XVII–XXI вв., в новом свете представлены идиоэтнические черты теоретических принципов составления украинских этимологических словарей, прежде всего Этимологического словаря украинского языка под ред. А.С. Мельничука, их место в европейской лексикографической парадигме.

Ключевые слова: украинская лексикография, этимология, этимологический словарь, этимологизация, этимологически непрозрачная лексика, словарный состав

Nazarii A. Nazarov. The Ukrainian etymological lexicography: theory, history, and practice. – Manuscript.

Dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of philology, speciality 10.02.01 – the Ukrainian language. – Kyiv National Taras Shevchenko University, 2016.

The present study explores factors that influenced Ukrainian practice of compiling etymological dictionaries in diachronic and synchronic aspects, its connection with national psychology. Regularity of the consequence of the stages of lexicography, etymological lexicography included, is demonstrated and its connection with establishing national state is showed.

The present study is aimed at metalinguistic analysis of Ukrainian and European etymological lexicography methodological basis. Its main goal is to explicate interdependencies between ideology (cultural, religious or scientific narrative) and etymologizing patterns in etymological dictionaries, to reveal reflexes of different scientific epochs in the present state of Ukrainian etymology.

Before etymological dictionary as distinctive genre of linguistic research appeared, both lexicography and etymology have passed through several evolutionary stages that coincided with changing of *epistemes* (according to Michel Foucault), both having their origins in mythological view on the word as magical force. Especially strong ties tied Byzantine and Byzantine-oriented countries' (such as Ukraine before XIX c.) lexicography and etymology with sacral sphere. Both first Byzantine (e.g. Suda) and Ukrainian (e.g. that of P. Berynda) dictionaries bore catechetical functions as well as first etymologizing practices of these areas belonged to folklore rooted *figura etymologica* or 'folk etymology'.

Ukrainian etymology in XIX c. combined results of comparative method with focus on the inner form of a word (elaborated by O.O. Potebnya), that was possible due to special attention to the language awareness immanent to folklore (both O.O. Potebnya and P.Ya. Lukashevych were both linguists and folklorists).

Classical Indo-European etymological dictionaries did not succeed in handling problem of heterogeneity of the languages they studied because of methodological biases against material beyond Indo-European range. The etymologists from the Slavic countries (S. Mladenov, V. Machek, O. Trubachev) developed their own methodological approach concentrated on the heterogeneity of

the lexicon. Ukrainian school of etymological research (O.S. Melnychuk, V.T. Kolomiyets, O.B. Tkachenko, A.P. Nepokupnyi etc.) elaborated these problematic issues mainly ignored in other spheres of Indo-European studies, so their results have meaning beyond the range of the Ukrainian studies.

In the context of etymological dictionaries of Slavic and other Indo-European languages, compiled in XVII-XXI c., characteristic features of Ukrainian etymological dictionaries is showed. Ukrainian etymological lexicography (especially its monumental work 'Etymological dictionary of the Ukrainian language' directed by acad. O.S. Melnychuk) combined positive aspects of the methodological approaches developed in the classical Indo-European studies (keen attention to phonetic correspondences) with innovations of the Slavic and Ukrainian etymological schools (attention to pre- and non-Indo-European elements in the lexicon). Also cultural role of the Ukrainian etymological lexicography cannot be denied: the 'Etymological dictionary of the Ukrainian language' received world-wide appraisal of the linguists and augmented cultural prestige of the Ukrainian language and Ukrainian studies.

Key words: Ukrainian lexicography, etymology, etymological dictionary, etymologically unclear lexicon, vocabulary